

vetni, hogy eljusson Istenhez. De nem is szabad megakadályozni abban, hogy lelkiismerete szerint cselekedjék, különösen vallási téren nem. Az ember társas természete ugyanakkor igényli azt, hogy a belső vallási aktusait külsőleg kifejezze, vallási téren másokkal közösségben legyen és vallását közösségi formában élje. Ezért jogsérelem éri azt a személyt s magát a rendet, amelyet Isten szabott meg az ember számára, ha megtagadják az embertől, hogy a társadalomban szabadon gyakorolhassa vallását, feltéve ha tiszteletben tartja a jogos közrendet.

A kortárs világ arculata azt sugallja, hogy még messze vagyunk attól a szellemiségtől, amit őseink Tordán törvénybe foglaltak s még csupán a jövő látomása az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, hogy bár jó irányba indultunk el, még kezdetén vagyunk az útnak. Ezért olyan pozitív lépésekre van szükség a vallások és felekezetek részéről, amelyek kölcsönös szeretetet és tiszteletet eredményeznek. Az unitárius vallásnak, és így egyházi közösségünknek is, a katalizátor szerepét kell felvállalnia és betöltenie azzal az erkölcsi hátorsággal, amellyel a múlt megpróbáltatásait sikeresen kiállta. Az alap számunkra ma és a jövőben is az evangélium, Jézus tanítása. Ezt kell hirdetni és megélni.

Befejezésként, mint kötelességeinkre figyelmeztető üzenetet, hadd idézzem¹ Dávid Ferencet: „A köztünk és bennünk levő keresztényi hitnek, a jézusi szellemnek egyetlen ellensége van: a tudatlanság és a vétek, ami ellen mindenkinnek harcolnia kell, és arra törekedni, hogy a tudatlanságot váltsa fel a tudás, a gyűlöletet győzze meg a békességet tűrés, a kevélységnek álljon ellene az alázatosság, a kegyetlenséget bírja le a szelídség, a képmutatást az Istennek tetsző őszinte és tiszta szívből fakadó vallásosság, mely örömét az egyedül való Isten tetszésében találja.”

Dr. BODOR ANDRÁS

AZ UNITÁRIUS KOLLÉGIUM, AZ ELSŐ ERDÉLYI MAGYAR FŐISKOLA, A VALLÁS, A MŰVELŐDÉS ÉS A TUDOMÁNY SZOLGÁLATÁBAN

Most, amikor a millezentesárium alkalmából a kolozsvári unitárius kollégiumról akarunk beszélni, a honfoglalás kettős jellegét kell hangsúlyoznunk: az egyik a terület tényleges elfoglalására, megszállására vonatkozik, a másik annak gazdasági, kulturális fejlesztésére, a szomszédos környezetbe való beilleszkedésre, melynek során a honfoglaló nép, mint új vetés, nemcsak gyökeret ver, hanem kiépíti a saját közigazgatási, vallási, kulturális, társadalmi és jogi arculatát, s ez által biztosítja továbbélését és fennmaradását. Ha ez elmarad, akkor a honfoglalás csak kérészetű lehet, mulandó hősies hadjárat, melynek végbemenetelét csak elszórt emlékek, történelmi feljegyzések őrzik meg az utókor számára. Európa története is azt bizonyítja, hogy a népvándorlás hullámai inkább mulandó, mint építő jellegűek voltak¹, mert sem a gótok, sem a hunok,

sem az avarok nem tudtak gyökeret verni, s maguknak maradandó hont, hazát teremteni. A nem Európából kiinduló honfoglalások, akár milyen különösen is hangzik, vagy már útközben elvéreztek, vagy a honfoglaló nép beleolvadt a meghódított terület népességébe, bár ősi szokásaiból egyeseket megőrzött, de átvette a meghódítottak nyelvét, kultúráját, mint ahogyan ezt a bolgárok tették. Hogy a magyarok a honfoglalás után is megmaradtak „népességükben”, megőrizték nyelvüket, annak több oka van: ezek közül megemlítjük az akkori Európa vallási ideológiájának, a kereszténységnek átvételét, a meghódított népek befogadását (az újabb kutatások azt bizonyítják, hogy az ún. „portyázásokban” a helyi lakosság is nagy számban vett részt)²; a szomszédos népek szokásainak, sokszor magasabb technikai és műveltségi formáinak átvételét, vagy az új, tágabb környezethez közigazgatási, vallási, kulturális hasonulást, vagyis a fokozatos európaizálódást és e folyamat megtartását. Úgy is mondhatjuk, hogy a hagyományos értékek megtartásával biztosították a népi identitás további alakulását, de a begubózás, elszigetelődés minden formáját visszautasították.

Felmerül a kérdés, hogy a honfoglalás második feltételének megvalósulásához hogyan járult hozzá, illetve ezt a feltételt mennyiben szolgálta a kolozsvári unitárius kollégium? Amikor e kérdésre választ kívánunk adni, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a XVI. században Európa középső és nyugati felét megrázkódtatta, feszültségben tartotta a reformáció. Amint ismeretes, ez nálunk Erdélyben nemcsak a nyugati, a protestáns: lutheránus és kálvinista felekezetek megjelenéséhez vezetett, hanem egy harmadik hajtást, az áriánus, vagy unitárius ágat is létrehozta. Az unitárius kollégium ennek az irányzatnak volt a terméke, s idővel a legfőbb tartópillére, mert fennmaradását mindennekellőtt a Tordán 1568-ban meghirdetett vallásszabadság biztosította.

A mohácsi vész után Erdély Zapolyai János uralkodása alatt önálló fejedelemség lett. Korán bekövetkezett halála után felesége és fia Lengyelországba menekült. A Habsburgok és a törökök között Erdélyért folytatott versengés a török javára dőlt el és Izabella királynő, fiával együtt, visszatérhetett Erdélybe.³ Mivel a fia még kiskorú volt, az országgyűlés a kormányzást a királynőre bízta és elrendelte, hogy a papi javak, valamint a székesegyházi adók Erdélyben szálljanak a királyi kincstárra. Az 1557. február 5-15-én tartott országgyűlés megállapította, hogy mivel a szerzetes rendeket 1551-ben feloszlatták és a fekete barátokat az országból kitiltották, „az ifjúság nevelése elhanyagoltatott és a műveletlenség napról-napra terebélyeskedik és növekszik; ezért arra kéri a királynőt, hogy a köz hasznára és díszére, kegyeskedjék bizonyos helyeket, nevezetesen a szerzetesek zárdáit, gimnáziumokká és iskolákká átalakítani, hogy ezekben az ifjúságot tudós és nyelvekben jártas férfiak kegyesen és biztonságosan neveljék.”⁴

Kérésüket a királynő méltányosnak tartotta és a szerzetesek két kolostorát, nevezetesen a vásárhelyit és a kolozsvárit, erre a célra kijelölte, amit az ország urai nyílt tetszésnyilvánítással fogadtak és köszönetüket fejezték ki a királynőnek.⁵

Még ugyanabban az évben, június 1-10. között tartott kolozsvári országgyűlésen a királynő jóváhagyta, hogy „Kolozsváron a domonkosok zárdájában, Vásárhelyen a ferencesek zárdájában és Váradon a mindszentek

zárdájában iskolák állíttassanak fel.”⁶ Ugyanakkor a kolozsvári iskola részére a királynő száz forintos alapot létesített, és valamivel később, a kolozsvári terület dézsmájának egynegyedét (kvartálját) adományozta az iskolának, aminek emlékét az óvári templom ajtaja fölé és a tanácsházban elhelyezett, kőbe vésett felirat örökített meg:

„Királyi adomány vagyok, ennek az iskolának és a szegényeknek öröksége, aki ezt és az ehhez hasonló javaimat más célra fordítja, az törültesse az élők könyvéből és az emberek emlékezetéből. Az Úrnak 1557. esztendejében.”⁷

Isabella halála után (1559) János Zsigmond megerősítette és kibővítette az 1562-ben kelt alapító-levelében az alapítványt, „mert méltónak tartotta, hogy királyi tisztségénél fogva az iskolát tisztességes jövedelmekkel felékitse és gazdagítsa.”⁸

Az iskola igazgatása és anyagi ügyeinek intézése Koncz Boldizsár püspökségéig (1663-1684) a kolozsvári egyházközség főpapjának hatáskörébe, majd a megnövekedett nehézségek miatt az egyetemes unitárius egyház felügyelete alá tartozott.⁹ A XVII. század második feléig fenntartásában a városi tanács, a centumviratus is kivette részét.

A kollégium alapítása óta 1948-ig, vagyis 391 éven át, felekezeti jellegű volt és a reformáció hullámainak változása szerint először lutheránus, valószínűen 1564-ig, azután református, és 1566-tól 1948. augusztus 3-ig unitárius¹⁰; ekkor államosították és azóta mint állami iskola működik.

A kolozsvári unitárius kollégium, akárcsak a többi magyar nyelvű erdélyi iskolák, a honfoglalás megtartó intézményeinek tekinthetők, hiszen, amint látni fogjuk, kötődtek az európai műveltség fontosabb központjaihoz és átvették azok didaktikai és pedagógiai eredményeit.

Az iskola tanszemélyzetének tagjai közé tartozott a rektor vagy igazgató, őt követték a lektorok vagy tanárok, majd kiegészítették a seniorok, collaboratok stb. A rektor rendszerint az iskola didaktikai, pedagógiai és adminisztratív ügyeit intézte. Az államosításig, azaz 1948-ig, összesen 45 rektor állt az iskola élén, akik közül csak négyen nem peregrináltak, vagyis nem végeztek külföldi tanulmányokat (Brassai, Gál, Borbély). A peregrináció az iskola tudományos, nevelésügyi fejlődésének egyik fő módja volt.¹¹

Külföldi tanulmányútra, vagyis peregrinációra, a végzős diákokat az iskola, az egyházi elöljáróság, a közérdekeket szemmel tartó gazdag patrónusok, a városi tanács, vagy néhány esetben maguk a szülők küldték és vállalták az utazás, a külföldi tartózkodás költségeit, valamint a felmerülő egyetemi kiadásokat. Ezért legtöbbször a peregrináció a hazai egyházközségek, a főurak, a patrónusok felkérésével kezdődött, ami az utazás költségeinek fedezésére szükséges összeg kollektálásával, összegyűjtésével folytatódott.

Nem sorolhatjuk fel a külföldi tanulmányokat végzett rektorok és lektorok nevét, peregrinációjának országát, városát és idejét, megelőgszünk néhány eset felvázolásával.

Dávid Ferenc, akárcsak munka- és kortársai, Wittenbergben tanultak.¹² A XVII. század közepétől az unitárius ifjak előszeretettel keresték fel a hollandiai egyetemeket, elsősorban Leident. Többek között itt tanult Szent-Iváni Már-

kos Dániel, Rázmán Péter, Dálnoki János, Almási Gergely, Szent-Ábrahámi Mihály, Agh István stb.¹³ Ezt a főiskolát a remonstránsok tartották fenn, akik nemcsak az ott tanuló ifjakat, hanem a kolozsvári lengyel unitáriusokat is segítették.¹⁴ A hazatérő ifjakat gazdag könyvadományokkal látták el. A XVI. és XVII. századokban nagyon népszerűek voltak az olasz egyetemek, különösen a paduai. A XVIII. század végétől sok ifjú tanult a német Halle, Jena, Göttinga egyetemeken, később, főként politikai okokból kifolyólag, Bécs és Berlin került előtérbe. Hogy a császári udvar ellenőrzése alá vehesse a peregrinálókat, elrendelte az útlevél-kényszert. Az ilyen és hasonló tiltó rendelkezések ellenére sem tudta teljesen megakadályozni az ifjak külföldi tanulását.¹⁵

Külön fejezetet képvisel az angol és az amerikai kapcsolatok kiépítése. A többi erdélyi protestáns felekezet több német és svájci intézménnyel egyezséget kötött s ezek ösztöndíjakat biztosítottak az erdélyi ifjak számára. Az unitáriusok ilyen irányú kísérlete kudarcra végződött.

Az angolokkal való kapcsolatok megeremtésére az első kísérleteket az akadémiták tették meg. Aranyosrákosi Székely Mózes Göttingából levelet írt az angol unitáriusoknak¹⁶, melynek eredményeként Angliában tölthetett néhány hónapot, és egy láda könyvajándékot kapott az erdélyi unitáriusok részére, amelyet azonban Bécsben lefoglaltak. Az első Angliában tanuló unitárius papnövendék, a történetíró Jakab Elek testvére, Jakab József volt, aki azonban a 48-as forradalom kitörése után hazatért.¹⁷ Mellőzve a részleteket, megállapíthatjuk, hogy az előbb Londonban, majd Oxfordban működő Manchester New College-ban, majd a manchesteri Unitarian College-ban sikerült egy-egy ösztöndíjat létesíteni. Az előbbi helyen végzett tanulmányokat Dr. Kiss Elek, Balázs Ferenc, Varga Béla, Abrudbányai János, Csifó N. László, Kovács Lajos, Erdő János (és e sorok írója), az utóbbin Kiss Sándor, Benczédi Pál, Lőrinczi Dénes, Máthé Zsigmond, Rostás Dénes stb.

Hasonló egyezmény jött létre az amerikai unitáriusokkal is. Kétségtelen, hogy ezek a kapcsolatok hozzájárultak a kollégium sokoldalú fejlődéséhez.

A XIX. század első feléig az akadémiták nemcsak vallási kérdéseket, hanem különféle disciplinákat tanulmányozhattak: az orvostudomány valamelyik ágát, fizikát, kémiát, természetrajzot, matematikát, más szóval a humaniorák mellett a realiókat is. Sokszor komoly vita alakult ki, hogy a hazatérő akadémiták közül, melyik tanítson fizikát avagy természetrajzot.

Az iskola megalapításától kezdve a XVII. század elejéig a rektori és gyakran a lektori állásokat is csaknem egészen Európában ismert tudósok töltötték be, és a reformáció balszárnyának jelentős képviselői kapcsolatba kerültek az iskolával. Ekkor nevezték el Kolozsvárt a „Szamosmenti Athén”-nak, s ekkor nőtt ki az iskola kezdetleges formáját és lett európai jellegű.

Úgy véljük, érdemes számba venni, kik is voltak ekkor rektorai.

Az első rektor Dávid Ferenc volt, aki csakhamar Basilius Istvánt vette maga mellé. Basilius kolozsvári származású és Wittenbergben meg Jenában tanult.¹⁸ Őt a debreceni Félégyházi Tamás követte, majd Rudolf császár prágai udvarának tekintélyes tagja, Sommer János, a cotnari latin iskola megalapítója következett, aki állítólag feleségül vette Dávid Ferenc leányát.¹⁹ 1571-1574-ig volt az iskola igazgatója, amikor pestisben meghalt. Ismeretes, hogy János

Zsigmond koporsója mellett szép beszédet mondott latin nyelven. Teológiai munkáját halála után Vehe-Glirius adta ki.²⁰

Őt követte Palaeologus Jakab, akiben a kor egyik legnagyobb humanistáját, az erdélyi, a cseh, a lengyel és a litván művelődésnek jelentős képviselőjét tisztelhetjük. Életét az inkvizíció kioltotta, de nem kétséges, hogy a chioszi kőműves fia - bár, tévesen, a bizánci császári család tagjának tekintették - a XVI. század egyik legértékesebb vallásos egyénisége volt.²¹

Vele csaknem egy időben volt az iskola tagja a brandenburgi származású Francken Keresztély. Rómában majd Lengyelországban a jezsuita rend tagjaként nevelkedett, nemsokára azonban meghasonlott önmagával és Erdélybe jött, ahol a Gerendiek segítségével az iskola rektora lett. Egy másik volt jezsuita, a szász származású Peter Frischbier szintén csatlakozott „a kolozsvári valláshoz”, és mint lektor az antitrinitárius iskolában, rengeteg tanulót elvont a jezsuiták kollégiumából, amelyet Báthory István Erdély fejedelme 1581-ben alapított Kolozsváron.²²

A jezsuiták természetesen mindent megtettek a két apostata elnémításáért, és kieszközölték a fejedelmi elfogatási parancsot. De mielőtt még sor kerülhetett volna elfogatásukra, Francken Lengyelországba menekült, ahol kibékült a renddel és 1591-ben Gyulafehérváron nyilvánosan megbánta bűneit, amivel az unitáriusok haragját váltotta ki.²³

Ugyanebbe a csoportba sorolhatjuk Vehe-Glirius Mátyást, akinek az életét és munkásságát Dán Róbert nemrégien kiadott értékes monográfiája kíséri végig. Sommer és Palaeologus idejében volt az iskola lektora.²⁴

A külföldről származó rektorok és lektorok a szabadelvű gondolkodók és reformátorok soraiban növelték az iskola hírnevét és tekintélyét, ami hozzájárult a vallás racionális magyarázatához, a vallásszabadság igényléséhez és az Erdélyre jellemző türelem gyarapodásához.

A XVII. század elejétől kezdve az akadémiták rendszerint erdélyiek voltak és a kollégium szász és magyar hallgatói közül kerültek ki. Közülük kiemelkedett Enyedi György (1584-1592)²⁵, aki Genfben, Paduában, Német- és Franciaországban tanult. Kiváló tudós és előadó volt; dialektikát, logikát és hittant tanított. Egyesek a század legkiválóbb szónokának tekintették. Mint püspök, Dávid Ferenc racionalizmusát igyekezett felújítani. Híres művében az Ó- és Újtestamentum azon helyeit magyarázza, amelyekből a szentháromság tanát szokták bizonyítani (*Explicationes*), Báthori Zsigmond uralkodása alatt nyilvánosan elégették, de Gröningenben (Belgium) másodszor is kiadták. Egyesek Enyedit „az unitáriusok Plátónjának” tekintették. Enyedi még számos tudományos, teológiai és irodalmi munkát írt, amelyekben Krisztus imádásának, vagy nem imádásának kérdését és sok más hittani problémát vetett fel.

Göcs Pál (1600-1606) Paduában tanult. Mint rektor bevezette a csütörtök reggeli *conciót*, amelynek lényége abban állt, hogy egy diák beszédet mondott és a többiek megjegyzéseket fűztek hozzá.

Csanádi Pál (1608-1612) komoly tudós, aki kidolgozta az iskola belső életét meghatározó törvényeket. Bod Péter azt állítja róla, hogy „az unitárius vallás szeme, szíve és szája volt.”²⁶

Kolozsvári Dimény Pál (1690-1720) külföldi tanulmányait a leideni egyetemen végezte. Kora a nehézségek és szerencsétlenségek megpróbáló időszakára volt: az országban pestis pusztított, az egyház ekkor vesztette el az óvári iskolát és a főtéri templomot. Dimény a sok nehézségen segíteni akarván, a holland testvérektől kért segílyt, ami nagy eredménnyel járt ugyan, de a körülötte keletkezett visszaélések szégyent hoztak az unitáriusokra.²⁷

A rektorok közül a „legnagyobb” talán *Szent-Ábrahámi Lombard Mihály* (1720-1758). Kiváló szervező, sokoldalú tudós volt, aki nem esett kétségbe a bajok láttán, hanem nagy buzgalommal hozzájárult az akadályok elhárításához. Az elvett iskola helyett újat építtetett, az elégedetlenkedő diákok között rendet csinált, bölcs intézkedéseivel feloldotta a hallgatók és tanárok közötti feszültségeket. Számtalan vallásos és tudományos könyvet írt, és értékesnek ítéltet tankönyveket csaknem minden tárgyból. Legfontosabb műve azonban a *De Summa Religionis Christianae secundum Unitarios*, amelyet II. József engedélyével Kolozsváron adtak ki 1781-ben. Benne külön részekben tárgyalja Isten, Jézus Krisztus, az etika és az egyház kérdését. Művén meglátszik a dézsi complanatio és az európai vallásos irányzatok hatása, ennek ellenére hasznos és illendő lenne már magyar fordításban is közreadni.²⁸

Sepsi-szent-Királyi Agh István (1784-1790) rektorsága, majd püspöksége a fellendülés korszakát jelentette. Az egyház anyagi helyzete megjavult, de a diákság köreiből bizonyos zavarok álltak be; meggyengült az egyetértés a tanárok és az egyházi előljárárság között. Nem kis nehézséget okozott a német nyelv kötelező bevezetése. Sok tankönyvként is használt jegyzetet írt metafizikából, földrajzból, logikából. Kidolgozott egy héber nyelvtan jegyzetet is. Legfontosabb műve azonban a Szent-Ábrahámiéhoz hasonló *Theologia Christiana* című munkája, mely egyesek szerint annak újraszerezett mása.²⁹

Hasonlóképpen gazdag és értékes munkásságot fejtett ki a jobbagy származású *Lázár István*. Bécsben, Amsterdamban és Leidenben tanult. Agh István után lett az iskola rektora, de anyagi és más természetű okok miatt összeveszett a főgondnokkal és Körmöczi püspökkel is. Egyik filozófiai művét Lyons-ban adták ki 1775-ben.

A XVIII. század végén az iskola helyzete megjavult. Élén kiváló rektorok álltak, akik közül megemlítjük a későbbi püspököt, Körmöczi Jánost, Molnos Dávidot, Aranyosrákosi Székely Sándort, Brassai Sámuel, az orvos Berde Áront, Kovácsi Antalt, Nagy Lajost, Kovács Jánost, Boros Sándort, Nyiredy Gézá, Gál Kelemt, Borbély Istvánt.³⁰

Ugyanúgy felsorolhatnánk a lektorokat is, akik között olyan értékes személyiségeket találunk, mint Tordai János, Dálnoki Nagy János, Árkosi Gelei Benedek, Rázmán Ádám, Crómer Ádám, Járai János, Solymosi Boldizsár, Csánádi Pál, Dálnoki Nagy János, Árkosi Tegző Benedek, Almási Gergely Mihály, Vissovatius András, Sylvester György, Kriza János, Buzogány Áron, Ferencz József, Simén Domokos, Mózes András, Kanyaró Ferenc stb.³¹

A rektorok és a lektorok külföldi tanulmányaikkal is biztosították a nevelés és oktatás színvonalának emelését, és a szűkösebb anyagi lehetőségektől eltekintve, a kolozsvári kollégium mindazt képes volt megvalósítani, amit a hasonló külföldi iskolák. A XVIII. századtól kezdve fejlődését elősegítették a

könyvtárak, szertárak létesítésével is. Ezt a kezdetben lassúnak ítéltető tevékenységet Brassai és Benczédi koronázta meg.

Rátérve a tanulók helyzetére, megállapítható, hogy a 3 vagy 4 évből álló első tagozat, az elemi elvégzése után a tanulók átmennek a második tagozatra, vagyis a gimnáziumba. Ebben kezdetben 5, később 6 osztály volt. Ezután következett a diáktársaságba való felvétel, amely rendszerint az ún. frequentációval³² történt. Az ebben levő diák hat hétig egyenruhában járt, teljesen felöltözve ült az asztal mellett és tanult. Meghatározott pontos időben kelt és feküdt le, naponta kétszer hajdonfóvel ment a templomba, és minden cselekedetében kifogástalan magatartást tanúsított. A frequentatio végén a tanár és a diákok jelenlétében vizsgát tett kátéből és görögből. A jelenlevők szavazata döntötte el, hogy a vizsga sikerült-e vagy sem; ha sikerült, a diák togát ölthetett és egy év múlva felvették az ún. veteránusok közé. Ha nem sikerült, meg kellett ismételnie.

A tanulóifjúságnak legfontosabb igazgatási szervezete a *coetus* volt, melynek elnökét és tisztviselőit a tagság választotta. A kollégiumnak sokáig külön magyar és külön német *coetusa* volt, mindenik a maga egyenruhájával, ünnepeivel és szokásaival. A két egyesület általában együtt dolgozott, de gyakran feszültségek, viszálykodások is előfordultak közöttük. A *coetus* az ifjúság gazdasági, társadalmi, jogi szervezete volt, mely csaknem mint egyenrangú fél tárgyalta meg a rektorral és a lektorokkal a felmerült kérdéseket. Keretei között hozták létre az ún. esküdtszéket, amely saját hatáskörében vizsgálta meg a kihágásokat, fegyelmeztelenségeket és szankcionálta azokat.

A tanulóifjúság rendelkezett bentlakással és a szobákban, melyeket nem számokkal, hanem nevekkkel jelöltek meg (pl. Hollandia, London, Dézsma utca stb.) a tanulók száma egy teremben 9 és 21 között váltakozott.

A büntetések nagyon szigorúak voltak: elzárás, kikötés, megvesszőztetés, pénzbírság stb.³³

A *coetus*nak az elnök mellett egész tisztikara volt.

Ha az ifjú egyházi, papi vagy mesteri pályára készült, akkor az ún. togatusok csoportjába vették fel; ha közéleti, valamilyen jogi pályára akart menni, akkor a *secundánsok* közé sorolták, de mindenképpen részesült a „divíziók”-ban, vagyis a diákok által szerzett pénzalapokból.

Ezután következett a harmadik tagozat vagy az ún. filozófiai kurzus, ami az egyetem előtti utolsó tagozatot jelentette.

Talán nem fölösleges rámutatnunk, melyek voltak és honnan származtak azok az anyagi lehetőségek, amelyek biztosították a fenntartási költségeket?

Amint rámutattunk, az iskola alapításakor aránylag nagy gazdasági területet, ún. kvártályt kapott a fejedelemasszonytól és jelentős pénzüsszeget. Később a nagylelkű adakozók járultak hozzá a költségek fedezéséhez. Nehéz időkben, és ilyenek gyakran voltak, a XVII. és XVIII. századokban gyűjtéseket kezdeményeztek az egyházközségekben, és a befolyt összegeket vagy azonnal a szükségletek fedezésére vagy az ún. közalap létesítésére használták fel. Az 1853. évi zsinaton bevezették az ún. „garasos alamizsnát”³⁴, mely szerint minden léleknek fizetnie kellett évenként a közpénztárba egy ezüst garast, a tehe-

tősebbek többet is adhattak, a fizetni képtelenek garasát az egyházközség közalapjaiból elégitették ki.

A XX. században az angol és amerikai hitrokonok adományaikkal járultak hozzá az egyház rendszerint szűk alapjainak a kiegészítéséhez vagy biztosításához.

Az iskola hosszú történetében több megrázó, tragikus esemény is előfordult. Fennállása alatt, a rászakadó üldöztetések és mostoha körülmények miatt, háromszor kellett költöznie, új helyiségekről, épületekről gondoskodnia. Eredeti helyén, az óvári zárdában csaknem 150 évig, 1797-ig működött, amikor csekély kárpótlás ellenében a mai főtér, a piac nyugati oldalán kapott három, iskolai célokra alig alkalmas magánházat s ezek átalakításával, valamint újabb helyiségek építésével ismét megfelelő épülethez jutott. Alig telt el 20 év, amikor 1718. április 2-án a „piaci iskolát” minden kárpótlás nélkül elvették. A nehéz helyzetben az iskola és az egyház vezetősége nem esett kétségbe. Szentábrahámi Mihály irányításával a tanszemélyzet már május elején a Bel-Magyar utcai Huszár-féle ház négy földszinti és két emeleti termében megkezdte a tanítást, és ezekhez a diákság épített újabb helyiségeket. A következő század elején a mai „régii kollégium” formájába építették át, és 25 teremmel bővítették ki. A múlt század végén, 1879-ben hozzákezdtek a mai, a jelenleg állami iskola felépítéséhez és 1901 szeptemberében ünnepélyes keretek között adták át rendeltetésének.

Az iskola elvétele bármennyire is fájdalmas volt, két keserű mozzanatot idézett fel: a tanárok és a diákok, nehéz helyzetük ellenére, nem mondtak le az iskoláról, hanem hátor kitarással és Istenben bízó lélekkel a munkát tovább folytatták és új épületeket emeltek, amivel megszívlelendő példát nyújtottak a jövő nemzedékek számára is. Olyan történelmi helyzet volt ez, amelyről ma sem szabad megfeledkeznünk.

A kolozsvári kollégiumnak hármas jelentősége volt az unitáriusok, sőt az erdélyi magyarság életében: a vallás, a művelődés és a tudomány szolgálata. Felekezeti minőségében való fennállása alatt, 391 éven át, a vallásos hit és meggyőződés terjesztése volt a fő feladata. Ez derül ki rektorainak, lektorainak, de diákságának is, legtöbbször kéziratban ránk maradt beszédeiből és tanulmányaiból. A sok hittani tanulmányból Szentábrahámi Mihály alapvető műve a *Summa universae Theologiae Christianae secundum Unitarios*, és Sepsiszentkirályi Agh István ehhez hasonló munkája a *Theologia Christiana*, amelynek felépítése hasonló az előbbihez. Sok értékes tanulmányt és könyvet írt Ferencz József és Vári Albert, de szinte nem találhatunk olyan rektort vagy lektort, aki nem írt volna valamilyen vallásos jellegű művet.³⁵

Az iskola tanárai és diákjai, amint említettük már, minden csütörtök reggel ún. *conciót* tartottak, majd bevezették a *precest* és 1847-ig, amikor a teológiai tagozat különvált, a nagy ünnepeken a diákok legációra mentek, gyakran még azután is, különösen az utolsó tagozatiak. De részt vettek a temetéseken, a lakodalmakon, a vezetőségbe beválasztott tekintélyes emberek személyi ünnepein, egyszóval minden vallásos és egyházi megnyilvánuláson. Ezért írhatta Gál Kelemen: „amíg ez az iskola áll, az unitárius egyháznak nincs mitől tartania, mert benne és általa saját maga is tovább él.”

A kolozsvári iskola ugyanakkor a művelődés értékes intézménye is volt. A diákság különböző ünnepei, megemlékezései, az énekkar szerepeltetése, a vidéki előadások műsorai mind a művelődést szolgálták. Lelkesedésének és munkájának eredménye az önképzésre igen alkalmas első diáklap, a *Remény* megjelentetése, továbbá a színielőadások rendezése. A színielőadások témájakat rendszerint a bibliai történetekből merítették. 1626 márciusában az egyik előadást a fejedelem, Bethlen Gábor és kísérete is megtekintette. A kollégium példáját a falusi mesterek, kántor-tanítók is követték, és az ünnepek keretében színdarabokat adattak elő. A szavalás, a versmondás hasonlóképpen a diákság kedvenc foglalkozásához tartozott. Gyakran maguk a lelkészek foglalkoztak versírással, mert sokan úgy érezték, hogy homlokon csókolta őket a múzsa. Sommer János versben írta meg Despot vajda családjának a történetét, és János Zsigmondot klasszikus görög versben dicsőítette.

A hatodik rektor *Bogáthi Fazekas Miklós*³⁶ költeményeivel, vallásos énekeivel, zsoltáraival a magyar irodalom tehetséges költői sorába tartozik, akinek egyre inkább értékelt költészete még mindig alapos feldolgozásra vár.

Aranyosrákosi Székely Sándor már 17 éves korában ódákat írt; hogy költői tehetségét nem tudta eléggé gyümölcsöztetni, annak éppen nagy elfoglaltsága volt az oka. „A Székelyek Erdélyben”³⁷ című eposza ma különösen időszerű és - mint ismeretes - Vörösmartyra is hatással volt.

Egy másik költői lelkületű tanár, majd püspök, Kriza János³⁸ a népköltészeti termékek összegyűjtésével és kiadásával elévülhetetlen szolgálatot tett nemcsak az iskolának és az egyháznak, hanem az egész magyar irodalomnak.

Hosszabb tepsedés után a XVIII. század végén az ifjúság körében meginduló szellemi és nemzeti ébredés megteremti az alkotó munka igényét, az önképzést és a szembehelyezkedést az akkori nevelés zárt rendszerével. Amint már rámutattunk, ez az új, lelkesítő szellem teremt meg a *Remény* folyóiratát, amelynek tulajdonképpeni szerkesztője Kriza János. A gondolat a későbbi önképzőkör előzményes formájában az Olvasókör-ben fogant meg. Ennek egyik tagja Jakab Elek így értékeli: „E társaság alakulása a kolozsvári unitárius főtanoda történetében új korszakot képez. Frigykötése volt ez az ifjúságnak és az ébredő nemzeti szellem között. Szakítás a múlt idők skolasztikai rendszerével, sőt ennél is több: a jó és a szép nemes termő ága beoltva az ifjúság szívébe.”³⁹

A művelődés fejlesztésében nagy szerepe volt a könyvtáraknak. Így az alsóosztályosok, felsőosztályosok mellett volt a tanári és a kollégiumi nagy könyvtár.

A zene művelésére megalakult az „Apollo-kör”.

A tudomány szolgálata az akkori szinten általános volt. Tágabb értelemben az egész iskola a tudomány szolgálatában állt, de természetesen ez nem a kutatás szolgálatát, hanem az általános tudományos ismeretek pusztá közlését jelentette. Kezdetben - a középkori nevelésnek igénye szerint - ez főként a latin nyelv alapos elsajátítását jelentette. Már az alapítólevél kijelentette, az iskola célja, hogy az ifjúságot tudós emberek tanítsák. A tanulócsoportok a latin nyelvtan különböző fejezeteinek nevét viselték: a legalacsonyabb csoport a parvistákat foglalta magában, ezután következtek a morfológisták, szintaxisták, etimologis-

ták stb. A klasszikus nyelvek alapos elsajátítása mellett a matematikai, fizikai, vegytani, természetrajzi stb. ismeretek elsajátítása sem maradt el.

A tanulók számára a legnagyobb nehézség a „tankönyvhiány” volt, ezért a tanárok a diktáláshoz, vagy jegyzetek kiadásához folyamodtak.

Az antik klasszikusokat, főleg a latin (Cicero, Horatius) – egész Európában forgalomban levő – könyvekből tanították. Aránylag korán bevezették a történelem és a földrajz tanítását. Az akadémiták közül egyesek a medicinát, az orvostudomány általános ágait is elsajátították. Így például Kolozsvári Dimény Pál, a káté mellett, kiadta a „*Disputatio medica inauguralis*” című művét is.⁴⁰

Szinte eltúlozhatatlan Szentábrahámi Lombard Mihály tudományos tevékenysége. Írt történelmi, chronografiai (időszámítástani), számtani, földrajzi, csillagászati, egyháztörténeti jegyzeteket, és sok tanulmányt, mint például „Szervét Mihály halála”, továbbá bibliai magyarázatokat, és átdolgozta az Énekeskönyvet.

Agh István hasonlóan korán hozzákezdett a tudomány műveléséhez. Jegyzetet írt metafizikából, fizikából - ebből külön a kezdők számára -, továbbá földrajzból, logikából, és írt egy héber nyelvkönyvet, a sok prédikáció és halotti beszéd mellett. Hasonlóképpen értékes Molnos Dávid munkássága, aki, többek között földrajzi tanulmányai mellett, lefordította az ókori történetíró, Thukydidesz művét.

Nem feledkezhetünk meg Aranyosrákosi Székely Sándor munkásságáról sem, aki megírta az *Unitárius vallás történetét Erdélyben* (1839), és külön *Erdélyország történetei* címen ismerteti a hazai múltat.⁴¹

A XVIII. század végétől kezdve mindegyre felmerül az a gondolat, hogy a latin túlnagy szerepet kap az oktatásban és sokan az anyanyelvi oktatás bevezetéséért szállnak síkra. Ennek az irányzatnak Brassai Sámuel volt nagy harcosa, és talán neki köszönhető a tanügyben, az oktatásban az anyanyelvre való áttérés.⁴²

Nincs helyünk végig felvázolni azt az értékes folyamatot, amely az iskola keretében továbbvitte és gazdagította az általános tudományos képzést. Ezt tette Benczédi Gergely, Kovács István, Nyiredy Géza és Gál Kelemen a kollégium történetének szakavatott írója stb.

Az iskola, bár sok nehézséggel küzdött, nem mondott le áldozatos munkájáról a két világháború között és alatt sem, és ezt a millicentenárium szemszögéből értékelve megállapíthatjuk, hogy a nehézségek, megpróbáltatások és üldözések ellenére vezetői, igazgatói, tanárai és az egész egyházközösség mindent megtett, hogy az iskola európai szinten szolgálja az unitárius egyházat, az erdélyi magyarságot és az emberi méltóságot. Szolgálatával legyen méltó ember és Isten előtt, hogy visszakerüljön azok tulajdonába, illetve vezetése alá, akik csaknem 400 évig gondoskodtak róla és élvezték gyümölcseit.

JEGYZETEK

¹ McNeill, William H.: *A World History*, Oxford, 1967. II. rész, XII. fejezet, 187-203.

² Az újabb kutatások konkrét példákkal bizonyítják, hogy különösen a meghódított szláv lakosság részt vett a nyugati portyázásokban.

- ³ Izabella Erdélybe 1556-ban tért vissza.
- ⁴ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. II. Budapest, 1876. A marosvásárhelyi Országgyűlés határozata, 374,1571, 37-4
- ⁵ *Idem*: I.11,60,74-75.
- ⁶ *Idem*: I.74-75,79
- ⁷ Gál Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története* (1568-1900). Kolozsvár, 1935.I.9.
- ⁸ *János Zsigmond alapító levele*. Gál Kelemen: *idem*; 267 l. A levél keltezése: 1562. szeptember 1.
- ⁹ Gál Kelemen: *i.m.*: 138-169. Az egyházi főhatóság az iskola vezetését 1668-ban vette át.
- ¹⁰ A felekezeti iskolák államosítását az 1948. augusztus 3-án a Hivatalos Közlönyben megjelent rendelet határozta meg.
- ¹¹ Peregrináció: kóborlás, vándorlás, külföldi tanulás. De jelentett pénzügyi formát is a külföldi tanuláshoz.
- ¹² Jakab Elek: *Dávid Ferencz Emlékezete*. Budapest, 1879. 4-9. Gál Kelemen: *i.m.* 364.
- ¹³ Gál Kelemen: *i.m.* II. Szentiváni Márkos Dániel p.402; Rázmán Péter Ádám p.528; Dálnoki János p. 529; Almási Gergely 530; Szentábrahámi Mihály 421-438; Agh István 438-446.
- ¹⁴ A holland testvérek, akikről Vári Albert írt értékes tanulmányt.
- ¹⁵ Gál Kelemen: *i.m.* 428-484.
- ¹⁶ Gál Kelemen: *i.m.* I.k. 481.
- ¹⁷ Gál Kelemen: *i.m.* II. 553-555.
- ¹⁸ Gál Kelemen: *i.m.* II. 506.
- ¹⁹ Sommer János, lásd Gál Kelemen: *i.m.* 365-368, 31-32; Evans, B.J. *Rudolf and his World. A Study in Intellectual History 1575-1612*, Oxford, 1973, passim.
- ²⁰ Vö. Róbert Dán: *Matthias¹ Vehe Glirius*, Budapest, 1982. 29. in *Monumente pietatis*, pp. 321-322.
- ²¹ SzcZucki, Lech: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*. Fordította Varsányi István és Schuller Tibor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. Bodor András: *Palaeologus Jakab tanítása a türelmességről. Catechesis Cristiana* (Negyedik nap). Korunk 27, 5 sz. 1968, 157-164; Keresztény Megvető, 78, 1972, 122. Jacobus, Palaeologus: *Confutatio vera et solida Iudicii Ecclesiarum Polonorum de causa Francisci Davidis*, Cracoviae, 1582, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 220, 278.
- ²² Bisztray Gyula: *Az erdélyi tudományos élet és egyetemi gondolat*. In: *Erdély Magyar Egyeteme*, 1941, 31-38. Pascu, Stefan: *Universitatea din Cluj*. Cluj, 1972, p. 7-8.
- ²³ SzcZucki, Lech: *i.m.*
- ²⁴ Róbert, Dán: *i.m.* 13. -223.
- ²⁵ Enyedi György: v.ö. Gál Kelemen: *i.m.* I. 103-120 és II. 386-388.
- ²⁶ Gál Kelemen: *i.m.* II. 303-315.
- ²⁷ Gál Kelemen: *i.m.* II. 404-421.
- ²⁸ Gál Kelemen: *i.m.* II. 421-438.

- ²⁹ Gál Kelemen: *i.m. Sepsiszentkirályi Agh István*, 438-446.
- ³⁰ Gál Kelemen: *i.m.* II. Körmöczi János: 459-460; Molnos Dávid 464-470; Aranyosrákosi Székely Sándor 475-482; Brassai Sámuel 482-486; Berde Áron 490-492; Kovácsi Antal 492-494; Nagy Lajos 494-495; Kovács János 498-499; Boros Sándor 501-503; Nyiredy Géza 503-506; Gál Kelemen 1900-1925 között volt igazgató, Borbély István 1925-1928, Gálffy Zsigmond 1928-1944.
- ³¹ Lektorok: lásd Gál Kelemen, *i.m.* II. 589. A nevezetesebbeket felsoroltuk: 517-518, 520, 528-529, 515, 516-517, 518, 519, 520, 526-527 stb.
- ³² Gál Kelemen: *i.m.* II. 21-29.
- ³³ Gál Kelemen: *i.m.* II. 210-213.
- ³⁴ Gál Kelemen: *i.m.* I. 399-406.
- ³⁵ Gál Kelemen: *i.m.* II. 421-438.
- ³⁶ Bogáthi Fazekas Miklós vö. Gál Kelemen: *i.m.* 377-383; Szerb Antal: *A magyar irodalom története*, Budapest, Révai Kiadó, 1943, 72 l.
- ³⁷ Gál Kelemen: *i.m.* II. 475-482.
- ³⁸ Gál Kelemen: *i.m.* 548-550. Faragó József: Kriza János: *Vadrózsák*, Kriterion, 1975.
- ³⁹ Gál Kelemen: *i.m.* II. 158.
- ⁴⁰ Gál Kelemen: *i.m.* II. 404-481.
- ⁴¹ Gál Kelemen: *i.m.* II. 475-482.
- ⁴² Gál Kelemen: *i.m.* 482-486; Kővári László: *A száz évet élt Brassai Sámuel pályafutása és munkái*. Kolozsvár, 1897; Gál Kelemen: *Brassai mint philozophus*, Kolozsvár 1899; Boros György: *Brassai Sámuel élete*, Kolozsvár, 1927; Ferenczi Sándor: *Brassai mint természettudós*, Keresztény Magvető füzetei 17, 1934; Mikó Imre: *Brassai Sámuel, az utolsó erdélyi polihistor*. Korunk, 1957, 5.

Dr. MOLNÁR ISTVÁN

A SZÉKELYKERESZTÚRI UNITÁRIUS FŐGIMNÁZIUM ÉS AZ ERDÉLYI MŰVELŐDÉS

A Millecentenárium alkalmából rendezett megemlékezéseknek egyik igen jelentős témaköre az ezeréves múltra visszatekintő magyar oktatás/nevelés eredményeinek a bemutatása.

Az oktatásnak ebből az ezeréves történelméből nekünk erdélyi unitáriusoknak - kezdve Dávid Ferencz korától - eddig négy és egynegyed századnyi idő jutott. Ebben az időfolyamatban mi unitáriusok az erdélyi művelődési élet alakításához, az erdélyi magyar értelmiség ez idő alatti létrehozásához - más intézményeink mellett - három középiskolánkkal járultunk hozzá: az 1557-ben létesített kolozsvári, az 1578-ban Tordán és az 1793-ban Székelykeresztúron alapított gimnáziumaink oktató-nevelő tevékenységével. A három középiskola közül az első világháborút követően uralomra jutott államhatalom a tordai